

SUDÁR BALÁZS „Szomszédom, Taligás Hajdar”

A török Vác

Az 1570-es évek legelején egy török hivatalnok járta be a Dunakanyar és Nógrád jelentősebb végvárait: Esztergomot, Visegrádot, Vácot, Nógrádot és Drégelyt. Az oszmán bürokrácia mindennapi rutinjához képest igencsak sajátos feladattal bízták meg: írja össze az említett települések házait, jegyezze fel az időszerű és a korábbi tulajdonosok, továbbá a szomszédok nevét, jellemezze az épületek minőségét és vegye számba tartozékaikat is. Hogy mi lehetett ennek az egyedülálló összeírásnak a célja, azt valószínűleg már sohasem tudjuk meg. Mindenesetre emberünk útnak eredt, és a kijelölt települések összes házát – a többszobás, emeletes kőépületektől a düledező, vert falú házacskákig, sőt, a házhelyekig bezárólag – lajstromba vette. Kezdeti lelkesedése azonban idővel alábbhagyott: Esztergom több ezer ingatlana meglehetősen gyorsan kedvét szegte, nem volt türelme kísérő jegyzeteket fűzni minden tételhez, az esetek jelentős részében megelégedett a tulajdonos nevének feljegyezésével. Nógrád, Drégely vagy Visegrád esetében pedig már az számított kivételesnek, ha bármi más megemlített a ház urának nevének kívül. A legteljesebb leírást Vácról hagyta ránk, ezzel páratlan betekintést nyújtva egy határvidéki, vegyes lakosságú, keresztények és muszlimok lakta település mindennapjaiba. Nagyobb szerencsénk nem is lehetett volna: Vác meglehetősen érdekes szeglete volt a hódoltságnek. Komoly városi múltra tekintett vissza, vásárhely és püspöki székhely volt egyszerre. Csekélyebb hadászati jelentősége miatt pedig a török időkben elkerülte a szomszédos kulcsfontosságú erődök – Nógrád és Esztergom – sorsát, régi lakosságát nem telepítették ki, s így nem vált pusztán a hódítók lakta garnizonná. Másrészt a mégiscsak jelen lévő őrség némi védelmet nyújtott a sarcolások, fosztogatások ellen, biztosítva ezzel a település prosperitását. Ráadásul gazdasági szerepe jóval fontosabbá vált, a hódoltság egyik legjelentősebb vámhelye lett, kapocs a muszlim és a keresztény világ között. Mindezen tényezők együttes hatására viszonylag komoly, sok nemzetiségű és sok vallású polgárság alakult itt ki, s ezek a polgárok szemmel láthatóan együtt tudtak működni a mindennapokban – mindegyik fél hasznára.

Alakulhatott volna éppen másképp is: Vácot nem kímélték az idők viharai, talán legtöbbször gazdát cserélt városaink egyike volt. Megszenvedte már Szapolyai

János és Ferdinánd király konfliktusát is, és valószínűleg a törökök is többször vonultak be falai közé, míg azután 1543-ban hosszú időre berendezkedtek. Mint-hogy észak felől egyedül fedezte Budát, erős őrséget kapott: több mint négyezer katonát rendeltek ide. 1544-ben azután Jahjapasazádé Mehmed budai pasa bevette Nógrádot, Hádím Ali pasa pedig 1552-ben az Ipolyig toltá előre a határt. Ettől kezdve Vác nem állt közvetlenül a frontvonalban, ezért őrségét is csökkentették: a következő évtizedekben száz-százötven katonának fizetett zsoldot a kincstár. S bár múltját tekintve a Duna-parti városnak járt volna ki, stratégiai okokból mégis Nógrád lett a megnagyobbodott terület igazgatási-katonai központja; Vácot magát nem is rendelték hozzá az új szandzsákhhoz, hanem megmaradt Buda kötelékében. Ennek ellenére a város Nógrád hátszaga, a határt őrző katonaváros polgári bázisa lett, éppen úgy, ahogy Szigetvár mögött ott állt Pécs. Nem véletlen, hogy számos nógrádi szpáhi – javadalombirtokos – igyekezett házat szerezni falai között, s hogy az egyik jelentős mecsetet éppen egy nógrádi bég, Kászim alapította. A város oszmán kori történetének ekkoriban élte legjobb napjait.

A tizenöt éves háború újabb ostromokat és megpróbáltatásokat hozott. Bár a bécsi béke értelmében végül keresztény kézen maradt, mindenki érezte, hogy helyzete tarthatatlan, s a török foglalás csak idő kérdése. Erre azután Bethlen Gábor hadjáratai nyújtottak lehetőséget: 1620-ban Karakas Mehmed budai pasa csapatai szerezték meg az erdélyiektől, majd újabb cserék után 1626-ban Mürtezá pasa kerítette hatalmába. Bár az oszmán uralom ettől fogva stabilizálódott, de a város ismét valódi végvár lett, négyszáz fő feletti őrséggel. A falak között immár szandzsákbégek is időztek, ők azonban valójában inkább a székhelyüket veszített nógrádi oszmán előljárók utódainak tekinthetők. 1663-ban került sor újabb fordulatra, amikor Köprülü Ahmed nagyvezír bevette Érsekújvárt és a nógrádi várakat: rövid húsz évre Vác ismét hátszág lett. A felszabadító háborúk során ismét többször cserélt gazdát, míg 1685-től véglegesen keresztény kézre került.

A gyakori hatalomváltások persze nem mindig jártak együtt tényleges ostromokkal, de a várost számtalanszor kirabolták és jó néhányszor felgyújtották. A polgári lakosság ennek ellenére kitartott, s biztosította a folytonosságot a XVIII. századig. A polgárvárost – mint közkeletű neve is mutatja – eredendően német polgárság lakta, akiknek egy részét Szapolyai János az 1530-as években valószínűleg kitelepítette, másik részük azonban bizonyosan helyben maradt. 1503-ban például Neymaister János volt a város bírása, a XVI. század közepén pedig Újmester János és fiai

bukkannak fel az összeírásokban, akik igen előkelő, emeletes házban laktak a főtéren. De németek voltak a meglehetősen kiterjedt rokonsággal bíró Stuberek is. A család egyik része a XVI. század második felében is őrizte eredeti nevét (a törökök Istúbernek írták őket), egy másik ág Lakosra, egy harmadik pedig Farkasra magyarosított. Ők szintén egy jókora – később három családnak otthont adó – emeletes házzal bírtak a főtér északi oldalán.

A helyben maradók mellett a keresztény lakosságot tovább növelték a bevándorlók, akik többnyire a környező falvakból érkeztek a városba. A lélekszám gyarapodását mutatja, hogy az 1550-es és 60-as években a főutca tovább terjeszkedett észak felé a falakon túl, s hogy a település keleti részén új utca jött létre: a Lökös utca. A tizenöt éves háborút minden bizonnyal megszenvedte a lakosság, de még a XVII. század csekély forrásanyagában is találunk régi családneveket: továbbra is Vácon laktak például a Cseték. A lakók egy része még a század végének háborúit is átvészelte, rájuk épült később a város új polgársága.

A keresztények mellett azonban egy újabb, jókora közösség telepedett meg Vácon a török időkben: a hódítóké. Nem csupán katonákat, hanem civileket is adtak a városnak, a háztulajdonosok között egy sor mesterembert – mészáros, kovácsot, szabót, szappankészítőt – és szolgáltatót – fürdőst, révészt, írnokot, hodzsát – találunk, sőt érdekes színfoltként – az oszmán forrásokban teljesen szokatlanul – felbukkannak a nők is. Az új lakók túlnyomó többsége a Balkánról származott, valószínűleg valamilyen délszláv nyelven beszélt, s első-másod generációs muszlim lehetett. Lélekszámukat mutatja, hogy az 1570-es években valamivel több ingatlannal bírtak, mint a keresztények.

E tekintélyes közösség természetesen a saját hagyományai szerint kívánt élni, így a mindennapi élet megszokott intézményeire is igényt tartott, ezért imahelyeket, fürdőket, iskolákat emelt vagy alakított ki magának. A vár meghódítása után a székesegyházat azonnal dzsámivá alakították, Szülejmán szultán nevére. Ez azonban elzárt fekvése miatt kevésbé volt képes a közösség igényeit kielégíteni. Így a város legfőbb imahelye Kászim nógrádi bég mecsetje lett, amely mellett működött még egy másik is, Haszan vojvoda alapítványa. Sőt, alapítvánnyal bírt a városban egy néven nem nevezett szultánlány is – neki iskolája volt, s talán mecsetje is. Ezekben összesen talán tizenöt-húsz személy teljesíthetett szolgálatot: a közösségeket az imámok vezették, a Szülejmán dzsámiban a pénteki prédikációt a hatíb mondta, a minaretekből – a XVI. században kettő lehetett – müezzinek hívták imára a híveket. Az imahe-

lyek ezen „alapszemélyzete” mellett felbukkant egy-egy gondnok, lámpagondozó, s egy sor bérimádkozó is. Az értelmiséget néhány írnok és egy-két szerzetes – szüfi – egészíthette még ki. S persze itt élt a város minden bizonnyal legnagyobb tekintélye, a váci harmincados is. A legjelesebb közülük, Oszmán cselebi állítólag Kalajlikoz Ali budai pasa testvére volt, s a budai Vízi-városban építtetett mecsetet magának. A városiak kényelmét egy gőzfürdő is szolgálta, melyet egy keresztény házból alakítottak ki.

A tizenöt éves háború azután elsöpörte ezt a muszlim világot, amely csak nehézkesen épült újjá a XVII. században, 1626 után. Ehhez leginkább a két fogláló pasa, Karakas Mehmed és Mürtezá járult hozzá, akik az „új” szerzeményt szintén alapítványokkal látták el. Jókora változást jelentett azonban az őrség felduzzadása: a muszlimok minden bizonnyal a polgár város jelentős részét hatalmukba kerítették, az addig keresztény kézen levő főtéri plébániatemplomot pedig Mürtezá budai pasa dzsámivá alakíttatta. A keresztények csak egyetlen, falakon kívüli imahelyet használhattak. A hódítók arányának növekedését mutatja, hogy immár nem csupán három-négy dzsámi és mecset szolgálta a hívőket, mint az előző században, hanem Evlia cselebi szerint számuk hétre rúgott. S a korábbi elemi iskola mellett állítólag egy – nyilván nagyon szerény – főiskola is létesült. A körülmények azonban mindennek ellenére sem lehettek túlságosan rózsásak, legalábbis a XVII. század közepén a következő versike járta a várossal: *Kale-i Vacs, halki acs, durma kacs*, azaz Vác vára, éhes a népe, meg ne állj, fuss. Bármilyen épült is ki azonban, nyomtalanul eltűnt a visszafoglaló háborúk forgatagában.

1570 körül keletkezett házösszeírásunk ugyancsak érdekes a muszlimok és a keresztények viszonya szempontjából is. Az oszmán katonaság teljesen természetesen elfoglalta a várat, s benne a püspöki palotát és a székesegyházat – ez elemi stratégiai érdekük volt. Valahol a vár alatt álltak a káptalani házak és a magyar város – talán inkább északkelet felé, mint északra, a vizenyős Duna-parton. Ez szintén a törököké lett, már csak azért is, mert az elmenekült egyházak javai az államot illették. A vártól valamivel északra, egy másik kiemelkedésen foglalt helyet a Németváros – az igazi középkori polgári település. Itt a lakosság jelentős része a helyén maradt – ezért jogilag nem is lehetett birtokából kiűzni –, így a keresztény lakosság maradt a meghatározó. A muszlimok a vár felőli, déli oldalon, leginkább a Duna-parti sávban rendezkedtek be. Ingatlanaik a főtértől a révhez vezető útig (akkor Zsidó utcának nevezték), a város második legfontosabb utcájáig terjedtek, és elérték a főte-

ret is, amelynek délnyugati szögletében piac-negyedet (*Csarsu mahalleszi*) alakítottak ki. A muszlim negyed magját Haszan vojvoda mecsetje képezte, amely egy hajdani ház helyén épült fel. Figyelemre méltó, hogy a muszlimok többnyire vásárlás révén jutottak ingatlanaihoz. Az eladók vagy keresztények voltak, vagy a kincstár – ez utóbbi esetben vagy elhagyott, vagy örökösök hiányában a kincstárra háramlott házakról lehetett szó. Hogy mennyire nem önkényes kisajátítások alakították a város életét, azt jól mutatja, hogy míg a régi helyi lakosság elitje emeletes, boltozatos kőházakban élt, a várparancsnok, Jakub aga vesszőfonatos, paticsfalú, újonnan épített házban lakott. A maga öt szobájával és istállójával persze ennek is megvolt a maga tekintélye, de valahogy mégsem ezt vártuk volna. Az őrseget egyébként – amennyire forrásainkból kikövetkeztethető – jobbára hajdani egyházi ingatlanok celláiban szállásolták el.

Vác esetében azonban talán az a legérdekesebb, hogy a két vallás híveinek együttéléséről is alkothatunk valamilyen – ha még oly szerény – képet is, köszönhetően az 1570 körül keletkezett házösszeírás bőbeszédű és lelkes készítőjének. Egyrészt jól látszik, hogy a két vallás között nincs területi elhatárolódás, muszlim és keresztény házak keverednek egymással. Nem okoz problémát az adásvétel sem: keresztény utcában minden további nélkül vásárolnak muszlimok, és a hódítók közé újra betelepülnek a meghódítottak. Szemmel láthatóan ez nem különös eset, s az eladóra sem ró különösebb lelki terhet. Varga Gergely például a Nagy utca déli szakaszán álló házat eladta Báli szubasinak – „rendőr”-nek – akitől fia, Iljász örökölte. Iljász egy bizonyos Jahjának adta tovább, aki viszont elcserélte Bárány Dénessel egy másik házért, amely a Haszan vojvoda-negyedben állt. Nincs tehát éles elkülönülés, inkább a pólusok figyelhetőek meg: a muszlimok a város déli részét, a vár környékét kedvelik jobban, a keresztények pedig az északit.

De a kapcsolatok még ennél is mélyebben gyökerestek. Az őrség egyik tizedese körömszakadtáig ragaszkodott furcsa előnévéhez: Lakos Hüszejnként tüntették fel a legkülönbözőbb forrásokban. A különös név akkor nyer értelmet, ha tudjuk, hogy a városban bizonyos Lakos Albert is tulajdonnal rendelkezett, s a történet akkor válik igazán kacskaringóssá, ha figyelembe vesszük, hogy az egyik – feltehetőleg régi – német család a Stuber ('lakos') nevet viselte. Mi történt tehát? Egy hajdani német família egyik ága magyarosított nevet kezdett használni, majd egyik tagjuk iszlamizált, s magyarosított német nevét új hitén is megőrizte, sőt, magyarosan – vezetéknev-

ként – használta továbbra is, a muszlim hagyományoktól teljesen idegen módon. Hogy aztán mi lehetett ökelmének az anyanyelve, az már örökre megválaszolhatatlan kérdés marad. Mellesleg egy módos városi polgárcsalád sarja az oszmán hierarchiában is megtalálta a maga helyét. Még csak nem is volt egyedül. A piac-környék egyik tulajdonosáról azt tudjuk meg, hogy Hajdar bin Abdullahnak hívták. Az „Isten szolgájának fia” elnevezés a hódoltságban az újmuszlimoknak dukált – hogy is nézett volna ki egy összeírásban például egy ilyen név: Hajdar bin Pál. Hajdarunk tehát kereszténynek született, de hogy közelebbről hol is, az a nevéből nem derül ki. A szomszédok egyike azonban másképpen mondta be őt a házösszeírónak: Taligás Hajdarként említette. A név ez esetben nem a foglalkozásra utal, hanem családnévként értendő, hiszen nem messze volt Taligás Orsolya ingatlana, melyet apjától, Taligás Páltól örökölt. Hajdar talán testvére vagy nagybátyja lehetett. Egy harmadik személyt Perváne bin Abdullahnak neveztek, és ő is éppúgy Isten szogájának a fia, azaz újmuszlim volt, mint feljebb említett társa, apját még Császár Jánosnak hívták, a familia régóta Vácon lakott. Azt azonban nem tudjuk, hogy a neve alapján szintén renegát Madzsar ('magyar') Ferhád helyben született-e. Tudunk azután néhány keresztény nőről, aki „törökhöz” – azaz balkáni délszlávhoz – ment feleségül. Egyikük, Katalin asszony egy helyi úr, Iszkender bég felesége lett, fiuk – Musztafa – pedig a javadalombirtokosok közé tartozott. Szintén Vácon született bosnyák apa és keresztény anya gyermekeként a Csonka bég néven elhíresült Mehmed, aki a visszahódító háborúk idején az oszmán katonaság egyik hőse volt, fogságba esése után azonban keresztény hitre tért, s aztán Lipót császárt szolgálta kardjával a spanyol örökösödési háborúban.

E jelenségek azt mutatják, hogy az iszlám korántsem volt annyira félelmetes a hétköznapokban, s itt is elkezdett kialakulni egy helyi, magyar-iszlám világ, olyasfajta, mint például Boszniában. Ahol talán nem volt ritka a magyar vezetéknev és a török „keresztnev” együttes, magyaros használata sem, s ahol ugyanazon család különböző vallású tagjai megfértek egy városban. A Balkánon persze ez természetes volt. Az Oszmán Birodalomban működő egyik legjelentősebb katolikus szerzetesrend, a boszniai ferencesek egyik prominens vezetőjének közvetlen rokonai ugyanazon város muszlim vezetői voltak – s a két lábon álló család jól ki is használta az ebből fakadó előnyöket. Nem lehetetlen, hogy a hódoltsági Lakos Hüszejnek és Taligás Hajdarok is így tettek.